

Тетяна Кузик

«ЛУЧШЕ ГОЛОВЪ, НЕЖЕЛИ ХВОСТАМ СЛУЖИТЬ»? ІВАН ЧУГУЇВЕЦЬ: ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР І КОЛЕЗЬКИЙ АСЕСОР

«Биографий у авторов биографий, как правило, не бывает, а герои их, как водится, чужих биографий не пишут».

(Б. В. Дубин)¹

Імовірно, не одна хвиля дослідницького ентузіазму розбивалася об складний для прочитання почерк військового писаря Івана Афанасійовича Чугуївця. А втім, хитросплетіння літер і незвична, як для середини XVIII ст., варіативність у їх написанні породжують непереборний інтерес до особи автора, який, усупереч «професії», що зобов'язувала до чіткості й «чистоти» письма, то продукував усе нові й нові форми написання, то позначав єдиним знаком, приміром, літери «а», «х», «л», ніби втікаючи й від канцелярської рутини, й від можливого читача.

Потрапляючи на сторінки історії, Іван Чугуївець одразу з них щезав майже містичним чином. Його ініціали «І. Ч.» прочитували як «І. Г.», а відтак, інтерпретували як «Іван Глоба»². Його «Опис Запорозької Січі»³ розпався на цитати, які стали «азами» наших знань про Запорозжя й здебільшого кочують сторінками історичних розвідок без посилань на першоджерело⁴, на-

¹ Дубин Б.В. Биография, репутация, анкета. (О формах интеграции опыта в письменной культуре) // Лица: Биографический альманах. М.–СПб., 1995. Вып. 5. С. 103 (електронна версія: <http://ec-dejavu.ru/b-2/Biography.html>).

² Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Одесского общества истории и древностей. 1897. Т. 20. С. 91, 95.

³ Повна назва – «Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделах, оказующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходящее от одного запорожцам разорение». Опубл.: История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1852. С. 79–92; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. Т. 2. С. 1854–1867.

⁴ Наприклад, про кордони та паланковий устрій Військових Вольностей, розміщення ногайських орд тощо.

томість сам твір здебільшого приписують Василеві Чернявському⁵. І навіть Дмитро Яворницький, який своєю публікацією беззаперечно унаочнив ім'я справжнього автора⁶, на сторінках «Історії запорозьких козаків» почергово приписував працю то Іванові Чугуївцю, то Василеві Чернявському⁷. Володимир Голобуцький, посилаючись на видання першоджерела, підготовлене Дмитром Яворницьким, тим не менш послідовно називав автора «Опису» «Чернявським»⁸.

Найповнішим наявним життєписом Івана Чугуївця ми завдячуємо його автобіографічному досвіду⁹. Йдеться про «просительные атестаты»/чолобитні на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та гетьмана Кирила Розумовського, які від імені Запорозького Війська він склав собі сам у 1759 та 1761 рр.¹⁰, намагаючись потрапити на службу до Державної колегії Іноземних справ.

Атестати, складені у Військовій канцелярії Війська Запорозького Низового, нічим не вирізнялися з-поміж таких самих документів інших установ¹¹, окрім доволі оригінального кліше, яке подекуди виявляємо серед стандартних формул, котрими завіряли «добропорядну службу» запорожців: «родился-де онъ в Сечи Запорожской»¹²; «от рождения своего в оном Войске служил»¹³ – в Січі, як відомо, ніхто не народжувався. Це кліше перегукується

⁵ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його «вільності») // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1965. Т. 1. С. 67–68; див. також: Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002. С. 162–166; Кузик Т.Л., Хмарський В.М. Іван Чугуївець як автор «Описания Запорожской Сечи» В. Чернявского // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Одеса, 2005. С. 82–84.

⁶ Яворницький Д. И. Источники ... Т. 2. С. 1852.

⁷ Яворницький Д. И. Історія запорозьких козаків (у трьох томах). К., 1990. Т. 1. С. 114, 115, 463 (прим. 43), 464 (прим. 30), 474 (прим.13), 480 (прим. 41), 485 (прим. 9), 491 (прим. 61); див. також: Яворницький Д. И. Вольности запорожских козаков. СПб., 1898. С. 281.

⁸ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). Дніпропетровськ: Січ, 2004. С. 75, 171.

⁹ Окрім нього існують лише невеликі біографічні довідки, складені Олександром Рябіним-Скляревським та упорядниками корпусу документів «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (див.: Рябінин-Скляревський О. Запорозькі заволоди та керуюча верства Коша в XVIII столітті // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А. А. Рябінин-Скляревский. Матеріали к биографии. – Одесса-Киев: Элтон-2–Гратек, 2000. С. 166; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. К., 2006. Т. 4. С. 757; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. К., 2008. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. С. 311–312).

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 р. К., 1998. Т. 1. С. 474–477; ЦДАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 2–3, 8–10.

¹¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Й. Горобець. К., 1993. С. 38–39.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 р. К., 1998. Т. 1. С. 443.

¹³ Архів Коша ... Т. 1. С. 445.

з запорозьким жартом про народження січовиків «від сома»¹⁴. Вірогідно, сам жарт був відлунням архаїчного обряду ініціації, пов'язаного з водою – у фольклорі мотив поглинання та виходу із черева риби символізує нове соціальне народження, а саме – як воїна, героя-змієборця¹⁵. Таким «народженням» і був вступ до товариства – він «ховав» минуле і давав людині шанс після виходу з Січі потрапити до козацького стану, зробити кар'єру, здобути чин, гетьманський універсал на звільнення від повинностей тощо¹⁶.

Іван Чугуївець відмежувався від «народжених від сома», оповістивши Колегію, що належить до сім'ї татарських¹⁷ або «татарскихъ едисанскихъ» мурз¹⁸. При цьому Іван Афанасійович не повідомив імені свого батька¹⁹, обставин прийняття християнства та російського підданства, тобто, відомостей, типових для атестатів січовиків, народжених в сім'ях мусульман або іудеїв. І нам залишається тільки гадати, яким чином «мурзинський син» став запорожцем²⁰, навчився грамоти та ще й отримав в Січі прізвиська «Чугуївець», «Колмик» та «Комличок». Останні стають підставою для гіпотези, що він вів рід з охрещених калмиків Чугуївського полку²¹. Проте детальніше вивчення його біографії все-таки змушує схилитися до висновку, що він належав до єдисанських ногайців, тож згадані найменування, можливо, отримав за особливості зовнішності («калмикуватість»). Не виключено, що згадана інформаційна лакуна в атестаті приховує минуле полоняника-

¹⁴ *Еварницький Д.И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. Екатеринослав, 1915. С. 99.

¹⁵ *Протт В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. М., 2000. С. 237, 239; образ запорожця-змієборця наявний в українському фольклорі (див.: *Еварницький Д.* Вольности запорожских козаков. СПб., 1898. С. 155).

¹⁶ Наприклад, військовий писар Петро Чернявський, який служив у Війську «с начала житія» (і чие походження навряд чи можна встановити), став командиром надвірної хоругви гетьмана К. Розумовського, осавулом (1751) а згодом і обозним (1760) Другого компанійського полку (*Андрієвський А.А.* Материалы для истории южнорусского края в XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива. Одесса, 1886. С. 181; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 1218, арк. 1 і зв.; оп. 3, спр. 13149, арк. 7 і зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 3129, арк. 4; спр. 4321, арк. 139).

¹⁷ Архів Коша ... Т. 1. С. 474.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 2, 8.

¹⁹ Це видається дещо дивним, оскільки ногайці вирізнялися своєю «племінною гордістю» (*Сергеев А.* Ногайцы на Молочных Водах // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1912. № 48. С. 53).

²⁰ Олександр Рябінін-Скляревський висловив здогад, що Іван Чугуївець «походженням з татарських мурз, що тікали на Запорожжя за ногайської заварухи часів Халім-Гирея 1747 р.» (*Рябінін-Скляревський О.* Вказ. праця. С. 166). Проте Галім Герай був кримським ханом з грудня 1755 р. до 18 жовтня 1758 р. Того самого року й розпочався бунт Єдисанської орди проти хана, що призвів до його зміщення (*Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1988. С. 151–160).

²¹ *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. 2003. № 6. С. 134.

втікача²², останнім місцезнаходженням якого перед виходом на Січ було саме м. Чугуїв²³.

Складаючи атестати, Іван Чугуївець мислив/представляв себе «великою людиною малої історії», перетворюючи власний *curriculum vitae* в життєпис проблем, змін і зламів, які переживало Запорозьке Військо в останні часи свого існування.

«Штрихи» власної біографії Іван Чугуївець накидав доволі пунктирно, вказавши лиш на те, що 1745 р. став козаком Васюринського куреня, служив при Військовій канцелярії та писарем в Брацлавській прикордонній комісії. 1750 р. його обрали «в полковіе старшини полковимъ писаремъ», у 1755–1756 рр. був членом депутації від Війська до російського імператорського двору, а 1757 р. став військовим писарем²⁴. Всю решту служб та деталей кар'єрного сходження Іван Чугуївець приховав за стандартним зворотом «посиланъ в разніе воисковіе нужніе и секретные посылкы и партіи розездные»²⁵. Інші виявлені джерела додають небагато деталей до цих даних: у 1747 р. він згадується як писець²⁶, у 1752 – як військовий канцелярист²⁷. Чугуївця – «підписка» знав Лука Яценко-Зеленський²⁸. 1754 р. Іван Чугуївець був перекладачем у Прикордонній комісії з Кримом та брав участь у проведенні ревізії поселень Кодацької та Самарської паланок²⁹, а в травні 1757 р. його призначено депутатом від Війська Запорозького у Комісію для опису запорозьких земель³⁰. Військовим писарем він став у середині 1757 р.³¹, залишаючись ним до середини 1760 р.

Попри згадану формалізованість, атестати Івана Чугуївця, на відміну від більшості документів цього виду, не нагадують епітафію з обеліску «житте-

²² На таке припущення наводить біографія ханського перекладача Мегмета. 1737 р., у віці восьми років Мегмет потрапив у російський полон; його охрестили й записали в подушний оклад, після чого він втік й служив у Сербському гусарському полку ротним писарем та квартирмейстром; з невідомих нам причин утримувався в Москві під вартою, звідки втік аж до Ніжина й за допомогою одного з греків перейшов форпости й потрапив на Січ; в Січі пробув два роки, ходив з гайдамацькою ватагою у Польщу; втік з Січі в Бендери (див.: *Андрієвский А.* К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством. Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану, 1755 года // *Киевская старина.* 1885. № 2. С. 347).

²³ Микола Сумцов вважав, що «фамильные прозвища Чугай, Чугуевец, Чугаев, Чугин – татарского, быть может даже половецкого происхождения» (*Сумцов Н.Ф.* Малорусские фамильные прозвания // *Киевская старина.* 1885. № 2. С. 226).

²⁴ *Архів Коша ...* Т. 1. С. 474–475.

²⁵ Там само. С. 474.

²⁶ Там само. С. 303.

²⁷ *Андрієвский А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // *Записки Одесского общества истории и древностей.* Одесса, 1886. Т. 14. С. 690–691.

²⁸ *Эварницкий Д.И.* Две поездки... С. 44.

²⁹ *Архів Коша ...* Т. 3. С. 103, 105–108, 112–116, 420, 424, 425, 445, 451; ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

³⁰ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 33, арк. 21, 27.

³¹ У першій половині року військовим писарем був Артем Васильович Зубов (ЦДІАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 2510, арк. 35 зв.; ф. 229, оп. 1, спр. 36, арк. 50 зв.).

вому шляху»³². Їхню комунікативну структуру зумовили намагання Івана Чугуївця переконати Колегію іноземних справ взяти його на службу. На сторінках *curriculum vitae* він відвів собі роль «військового радника», здатного зламати та змінити існуючу культурну традицію. Іван Чугуївець не просто зображав себе приборчником утвердження в Запорозькому Війську «доброго указного порядку», а всіляко наголошував на власній ключовій ролі в його встановленні: він займався «ізобрѣтеніємъ» і «поправленіємъ», «сисканіємъ къ тому приѣмовъ»³³, «внушалъ» і «учреждалъ», вочевидь вважаючи, що Колегія потребує людей ініціативних та креативних, орієнтованих на модифікацію, трансформацію та вдосконалення.

Модель «доброго указного порядку» у баченні Івана Чугуївця цілком збігалася з вимогами численних імператорських грамот та ордерів гетьмана Кирила Розумовського: викорінення в Запорозжжі «давніх самовольних обрядів»³⁴, таких як виборність старшини загальною Військовою Радою, ліквідація «воровства» і встановлення спокою на кордонах. Відповідно, себе він представив як взірець такої «законослухняності», наголосивши, що його кандидатуру на військово писарство нібито «учрежденной над нами главной командъ представили, откуда онъ и запробованъ»³⁵.

Зосередившись на власних заслугах у встановленні в Січі «доброго указного порядку», Іван Чугуївець майстерно маніпулював стереотипами простоти/«самовольства» та грамотності/«благодійності», властивими сприйняттю запорожців як російською владою³⁶, так і властями Гетьманщини³⁷. Найперед він підкреслив свою «исправность дѣльную» (*тобто, у веденні діловодства – Т. К.*), а в переліку власних заслуг як військового писаря виділив «учрежденіє» Військової канцелярії (інший варіант – «канцелярию Войсковую в содержание порядочное привел»³⁸). Справді, саме за його писарства Військова канцелярія набула ознак установи: з'явилася посадова диференціація, унормовувалося діловодство³⁹ та канцелярське забезпечення, і, віро-

³² У XVIII–XIX ст. існувала традиція складання епітафій у вигляді «послужних списків» (див.: Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. К., 1995. С. 95–101).

³³ Архів Коша ... Т. 1. С. 476.

³⁴ ЦДАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 58.

³⁵ Архів Коша... Т. 1. С. 475; На жаль, не вдалося виявити документів, які б прояснили обставини обрання старшини 24 червня 1757 р., а також коли і ким були затверджені кандидатури новообраних. Але насправді, як правило, в Січі така «апробація» зводилася лише до доведення до відома гетьмана факту переобрання старшини Військовою сходкою (див.: Архів Коша... Т. 5. С. 315–316).

³⁶ Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра»? Запорозька Військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» // Київська академія. К., 2008. Вип. 5. С. 131.

³⁷ ЦДАУК. Ф. 269, оп. 1, спр. 4321, арк. 213.

³⁸ Архів Коша ... Т. 1. С. 475; ЦДАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 3.

³⁹ Починаючи з 1757 р., на відпусках документів Військової канцелярії почали регулярно ставити помітку «переписано», а з 1759 р. – реєстраційні номери. Вочевидь, того самого року в канцелярії започаткували ведення журналів реєстрації вихідних документів (див.: ЦДАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 29, арк. 32–32 зв., спр. 49, арк. 86).

гідно, саме тоді для канцелярії збудували окреме приміщення⁴⁰. Проте канцелярська робота для Івана Чугуївця не зводилася до ведення діловодства Війська та засвідчення документів. Канцелярії він відводив роль інструмента інновацій, здатного зламати військову «простоту/вольность», а відтак – змінити традиційну для Запорожжя модель влади, підмінивши авторитет звичаю та пам'яті «стариків» авторитетністю документа⁴¹.

Чому, склавши собі наприкінці 1759 р. «просительный атестат» для переходу на службу в Колегію іноземних справ, Іван Чугуївець залишався в Запорожжі до 1 липня 1761 р.? На це питання знаходимо в атестаті таку відповідь: «по способности и по необходимой в нем Кошу 3-му надобности»⁴². Справді, з травня і до кінця 1760 р. він був депутатом у Прикордонній комісії з Кримом, а 1 січня 1761 р. його знову обрали військовим писарем. Працюючи в Комісії, він писав у Кіш листи, в яких наполягав на необхідності задовольняти скарги підданих Кримського ханату до запорожців, щоб не створювати зачіпок для зовнішнього втручання у січові справи⁴³. Але хто прагнув «искоренять воровъ и конѣ отдавать»⁴⁴? Хто «ко успокоенію продолжавшихся сосѣдственныхъ от Криму и из-за реки Буга и другихъ мѣст споровъ всякіе наилутчіе примѣри сискиваль»⁴⁵? Чугуївець-військовий писар чи Чугуївець-«мурзинський син»?

Єдисанське начало подекуди прохоплювалося й водило пером Івана Афанасійовича: «оная (*Єдисанська – Т. К*) орда храбрѣйшая другихъ татаръ почитается и в предприятияхъ татарскихъ первыми бываютъ, как то удавалось имъ возводить и низвергать хановъ кримскихъ»⁴⁶. 16 березня 1759 р. Іван Чугуївець відправляв у Генеральну військову канцелярію сказку Василя Швидкого, який повідомляв, що «Едисанская орда с ханом кримскимъ нинѣшнимъ намѣревали на российские границъ на крѣпость Святия Елисавети, на Съчь і на протчие новопоселяемые слободы напасть, къ якому били своему злomu намѣренію совершенно и изготовилися, и лошадей кормили»⁴⁷. У супровідному листі Іван Чугуївець, всупереч усталеній діловодній практиці, не відтворив ці відомості, а навів тільки усне повідомлення Івана Гардового, що в Криму «нѣкакыхъ нѣгде приуготовлений и собраний воинскихъ нѣтъ ... дружелюбие жъ непрѣмѣнное во всемъ оказывается»⁴⁸. Більш того, 1758 р. Кіш відмовив кримському ханові Галіму Гераю, який з військом прямував на придушення єдисанського бунту, у його проханні виділити човни для пере-

⁴⁰ Кузик Т. «3 письма та письменних людей нема добра»... С. 134–138.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 3 зв.

⁴² Архів Коша... Т. 1. С. 476.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 76 зв.–77.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Архів Коша ... Т. 1. С. 475.

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 246, оп. 1, спр. 64, арк. 58.

⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 15603, арк. 3

⁴⁸ Там само. Арк. 2 і зв.

прави на правий берег Дніпра⁴⁹. Перебуваючи на службі в Запорозькому Війську, Іван Чугуївець листувався та неодноразово зустрічався зі своїми двома братами – едисанськими мурзами, зокрема, і під час «пограничных по Татарской комиссии съездов»⁵⁰. Його брати були серед 49 едисанських та буджацьких мурз, які 1759 р. поставили підписи під листом до калги Гаджі Герай Султана, в якому погоджувалися перейти під російську протекцію⁵¹. Насмілюся зробити припущення, що невдалі перемовини калги про зміну ногайцями підданства – завершальний акорд повстання Єдисанської орди 1758 р. – побіжно перекреслили й сподівання Івана Чугуївця на зміну місця служби.

Дбайливо виплекане реноме стража «доброго указного порядку» зіграло злий жарт з Іваном Афанасійовичем. 31 липня 1761 р. Сенат прийняв рішення залишити його писарем, оскільки запорожці «через учиненное от войскового писаря Чугуевца письменное учреждение в хорошее состояние приведены, а ежели ... писарь Чугуевец ... ныне переменится и определится на его место какой либо другой неспокойный, то бы не могло паки, по древнему запорожских козаков обыкновению, то злодейственное народу разорительство умножится и от того от нестерпимости соседственной стороны не последовало бы какого к нарушению мирного трактата неспокойства»⁵².

Ще до того, як сенатське «определение» набуло форми указу, Іван Чугуївець вирушив з Січі до Санкт-Петербурга «по войсковым дѣламъ»⁵³, не втрачаючи надії перейти на службу в Колегію іноземних справ. Листування Івана Чугуївця з Кошем під час цієї поїздки утворило окрему діловодну справу – «Дело о отправки Ивана Афанасиевича в Санктъ-Петербургъ. 1761 года»⁵⁴. У цих листах прочитуємо такий самий *curriculum vitae*, проте віддзеркалений поглядом «працедавця» з минулого – Війська Запорозького Низового. Ревнитель «доброго указного порядку» рядиться в шати «військового слуги», що керується кредо «хоть по горбамъ, да чтобъ по-нашему»⁵⁵, та віртуозно володіє усім набором засобів тодішньої дипломатії: мистецтвом «докуки», «забивання рота переговорками», а також «дружби» та «презентів».

У Києві Іван Чугуївець доволі успішно «трудиль» генерал-губернатора Івана Глебова: «хотя и противно ему в докуки, однакъ приказаль строго»⁵⁶ виплатити Запорозькому Війську компенсацію за доставку натурального

⁴⁹ Кочкаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. ... С. 156; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 15003, арк. 4 зв.

⁵⁰ Андриевский А.А. Реляции киевского генерал-губернатора... С. 115–116.

⁵¹ Там само; Кочкаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. ... С. 159.

⁵² Сенатский архив. СПб., 1907. Т. 12. С. 83–84.

⁵³ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 5.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Арк. 125 зв. – 126.

⁵⁶ Там само. Арк. 66.

жалування, як того вимагав указ Сенату від 10 травня 1759 р.⁵⁷. У Глухові він швидко знайшов спільну мову з генеральним військовим писарем Андрієм Безбородьком: «... пан писарь... и жалуєть млстиво ... столомъ и ... каретою своею ... и обнадежуєть прозби исполнить как возможноише, і за здравіе в. в. пили доволно і за все Войско»⁵⁸. Невдовзі Іван Чугуївець детально перераховував ознаки «милості», які явив йому гетьман Кирило Розумовський: той особисто прийняв листи у своєму кабінеті, негайно розгорнув килим, який прислали запорожці, вийшов на ганок, щоб подивитися на приведені оленів, публічно дякував Війську за подарунки і «трактованни ми водкою от его сиятельства»⁵⁹. Натомість старший канцелярист Осип Туманський «много мешал по дѣламъ ... медлил, перебиваль, то я забилъ ему рот первее переговоркою, а потомъ, как онъ склоненъ показался ... то одного коня ему дарилъ отъ Войска, нинѣ обещається по всемъ дѣламъ служити»⁶⁰.

Іван Чугуївець не втримався, щоб не похизуватися власним умінням не тільки володіти усним словом, а й організувати роботу Генеральної військової канцелярії на користь Війська Запорозького Низового: «... двѣ повіти надъ нашими дѣлами почти неусыпно трудятца, и мнѣ пан писар повелелъ наблюдать тѣхъ дѣль, чтобъ справки порядочно выписованни ... я поветчикамъ за труда обдарилъ хорошо, и прилежаютъ»⁶¹. Цей екстракт на тринадцять аркушів, який, як з'ясувалося «докладовать и читать графу нѣкогда, і виездить хочеть»⁶², став переломним моментом у перебігу конфлікту навколо Старосамарської сотні Полтавського полку, створеної 1743 р. на військових землях⁶³. Побоюючись, що Кирило Розумовський покине Глухів, не розглянувши справу про ліквідацію Старосамарської сотні, Іван Чугуївець обіцяв Кошеві: «... а какъ не успеетъ графъ рѣшенія за Самар дать и уедеть, то и в Петерб. у него доходитъ стану»⁶⁴.

Навіть «наскрізні постаті» скоряються втомі, погоді та власним сентиментам. Останні в Івана Чугуївця розбудили двоє оленят, яких оберігали в Кодацькій паланці від «уроків» та від «порчі» за окремим ордером Коша⁶⁵, а потім гнали до Глухова в подарунок гетьману. 2 серпня 1761 р. він писав у

⁵⁷ Згідно з пунктом 2 цього указу, жалування Війську Запорозькому належало доставляти в Січ за державний рахунок, через Київську губернську канцелярію (див.: Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. СПб., 1830. Т. 15. № 10953).

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 63 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 56.

⁶⁰ Там само. Арк. 55.

⁶¹ Там само. Арк. 61.

⁶² Там само. Арк. 67 зв.

⁶³ Цей конфлікт завершився ліквідацією сотенного правління та передачею м-ка Старої Самари (Богородичного) у відання Війська Запорозького Низового (детальніше див.: Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело з історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 27–35).

⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 67 зв.

⁶⁵ Там само. Арк. 46.

Кіш: «Дожжи неумѣриннѣ хлѣба попортили. Вѣстимут лошадей нога в ногу с оленями і возами помалу, и овсомъ по дороги кормитимут ... оленча храмає, под ногою еще двѣ болячки било, которіе вчерас прорезали і матерья худа вишла. Парили и мажутъ, увидим что будетъ»⁶⁶. А через місяць він повідомляв: «олени дошли хорошо, один толко хотъ и храмлет, однак в пути не оставленъ»⁶⁷. Перебування при гетьманському дворі викликало втому і роздратування: «не імѣю покоя, вездѣ битъ надобно, церемоніей паче замучатъ»⁶⁸; «ни сердца ни ногъ не стаєт уже, и наскучило весма, что ничего і не мило. Все дѣла і мсти хороши, да пакостно дело с. самар., наскучило, вовѣк того не стоить, сколько головъ разбиваетца за нѣщо»⁶⁹.

8 жовтня Іван Чугуївець залишив Глухів, а 31 прибув до Санкт-Петербурга, зупинившись у духівника імператриці Єлизавети Петрівни Федора Дуб'янського⁷⁰. У своїх листах Іван Чугуївець продовжував демонструвати власне уміння просочуватися крізь бюрократичні тенета, втиратися в довіру і клеркові, і імператорові, уживатися в роль «свого» в різноманітних колах, вочевидь представляючи себе уособленням ідеального писаря-«канцлера». Посланцеві з Запорожжя вдалося викликати неабиякий інтерес у спадкоємця престолу великого князя Петра Федоровича та його дружини Катерини Олексіївни. Великому князеві заімпонувало, що «почти дикой-де и далекой народъ у его знании битъ хотить»⁷¹. Остаточнo серце майбутнього імператора скорила оповідь про безшлюбність січовиків: «и довольно-де ... говорилъ и разсуждалъ, что без женъ наши ... с похвалою дивною»⁷². Натомість майбутня імператриця Катерина II «письмо от Коша ... в своихъ руках носили и разсматривали штиль вѣйсковой, и что єсть Кошъ, чини і протчое в мене спрашовали и изьяснение побрали»⁷³. Подарувавши Петрові Федоровичу білу черкеську бурку, Іван Чугуївець отримав взамін перстень з діамантом⁷⁴. Його запрошував до себе на обід канцлер Михайло Воронцов⁷⁵, а Андрій Суворовцев писав, що Іван Чугуївець «поведениемъ своимъ такую заслужил у всехъ похвалу и любовь, что Войску ... особливую честь делаетъ»⁷⁶.

У листі від 29 листопада Іван Чугуївець просив Кіш прислати коней для Петра Федоровича, який на той час уже став імператором: «великая будетъ помощь, і ныне стали познавать: лучше головъ, нежели хвостамъ служить»⁷⁷.

⁶⁶ Там само. Арк. 52.

⁶⁷ Там само. Арк. 63.

⁶⁸ Там само. Арк. 61.

⁶⁹ Там само. Арк. 67 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 84.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. Арк. 84 зв.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. Арк. 85 і зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 26.

⁷⁷ Там само. Арк. 82.

Допомога, на яку розраховував Іван Чугуївець, стосувалася питань про запорозькі землі та збільшення військового жалування – на клопотання коменданта фортеці Святої Єлизавети Матвія Муравйова Сенат підготував рішення про відведення Новослобідському козацькому полкові поселень Кодацької паланки⁷⁸.

Вірогідно, після відвідин Сенату гетьманський двір у Глухові видався Іванові Чугуївцю спокійним та затишним: «Беда, мочи не стаеть, бегаючи ко всемь и просячи: иной болень, другой принималъ лекарство, а протчего неть, и темь мучать завтраками ... Прошаковъ такъ множество, что проходу ... Сенатомъ неть, кричат – помилуй. А мене, спасыби, всегда в секретарску и в ексекторску приказали впускать»⁷⁹. Упродовж десяти днів Іван Чугуївець, за його словами, «не давалъ имь покою і на ложкахъ ... въ Сенате досвѣта ихъ встречалъ и проважалъ съ полдня неотступно, и разными образи сискивалъ къ нимь случай съ подарочками, а секретарей и ихъ ближнихъ въ дружбу к себе хорошую пригласилъ и доволствовавалъ, то все обще так постарались, что ... целую ночь определения писали»⁸⁰.

Зусилля Івана Чугуївця виявилися немарними – у конфлікті за землі між запорожцями та Новослобідським полком Сенат прийняв рішення на користь перших. Від скупих рядків повідомлення про успішність місії вияло торжеством переможця, який з азартом віддає себе ремеслу/службі, відчуваючи безмежне задоволення від майстерно виконаної роботи: «одно веселить – выиграшъ: м(и)л(о)сть Божия и монаршая естъ с Войскомъ, пань б(ригадир) М(уравев) нехай спочинет от прожектов таких»⁸¹.

Тяжіючи до перемін у власному житті, Іван Чугуївець своїми листами писав автобіографію військового писаря, ніби знову й знову відживлюючи минуле. Він продовжував давати поради «простому Війську»: наполягав на потребі осаджувати якомога більше зимівників, «чтобъ не називали порожнею и пустою землею ... ежели засядуть, то не утерятця и никакая пустая земля»⁸², радив, як вчинити з жителями містечка Старої Самари, яке «до указу» перевели під запорозьку юрисдикцію⁸³. Він роз'яснював глибинний сенс розпорядження гетьмана Кирила Розумовського про опис поселень на південь від Української лінії, зокрема, й запорозьких: «се все по зависти: хотять всѣхъ посполитыхъ в одни руки во всей Украинѣ собрать и розобрать»⁸⁴. Особливим емоційним напруженням наповнено настанови про збереження військової слави та «доброго указного порядку»: «за спокойства с татарами и с Полщею, за искоренение шалостников, за хорошие порядки, паче ж за честный збор старшин, что забийства и худище рады и кровопролития вивщелись въ

⁷⁸ Там само. Арк. 100.

⁷⁹ Там само. Арк. 99 і зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 88.

⁸¹ Там само. Арк. 116 зв. – 117.

⁸² Там само. Арк. 93.

⁸³ Там само. Арк. 100 зв., 127.

⁸⁴ Там само. Арк. 73 зв.

Коше... уже добримъ, честнимъ, храбримъ и надобнимъ Войском называютъ ... Толко Бога ради, не потеряли б порядков ... вѣрно вамъ пишу, совѣтую и прошу»⁸⁵; «пожалуйте, содщержите по-прежньому: викорените совсем шалость. Да не погибнетъ слава Вийскова, и будетъ вѣчно в покоѣ Кошъ, и не розшарпають земель, но утврдыть і жаловатимуть, и нѣхто не будетъ учить и стерегти Запорожье»⁸⁶.

У січні 1762 р. Івана Чугуївця прийняли на службу в Колегію іноземних справ з чином колезького асесора в ранзі прем'єр-майора з жалуванням 240 руб. на рік⁸⁷. Вірогідно, англійський резидент у Санкт-Петербурзі Клавдіус Рондо таки мав рацію, стверджуючи, що козаків, які залишали товариство, запорожці вважали недостойними людьми⁸⁸. Принаймні, Іванові Чугуївцю одразу здалося, ніби «последовало отдаление»⁸⁹. У листі до Івана Глоби він просив захисту від «поговорок» в Січі, підкреслюючи, що не завжди відстоювання військових інтересів може бути публічним, і, відповідно, здобути належну оцінку січової громади: «не всякъ то вѣдаеть, что хто дѣлаеть»⁹⁰. Він неодноразово зауважував, що пам'ятає «хліб і милість» Війська та обіцяв бути його «услужником»⁹¹.

Невідомо, чи залишався б Іван Чугуївець «військовим служником», якби Сенат 5 листопада 1762 р. не відхилив подання київського генерал-губернатора Івана Глебова про призначення його полковником Новослобідського козацького полку⁹². Проте рапорти та реляції Чугуївця-колезького асесора писав таки Чугуївець-військовий писар. Оборона військової «слави» була наскрізною темою цих документів: Запорозьке Військо «от времени до времени в лучшее состояние приходитъ»⁹³; «воровство» повністю викорінено, а «ворам пристани и укывателства въ новосербскихъ и новослободскихъ хуторах и пасаках еще есть»⁹⁴; військову старшину не переобирають, Військову раду не скликають і ніяких безчинств не чинять⁹⁵; з сусідами – жодних конфліктів, які б відбувалися з вини запорожців⁹⁶: «между Воискомъ Запорожскимъ внутреннее спокойство, любовь и согласие умножается, и вездѣ по степямъ проѣзды и комерции совсемъ безопасны с лутшею воисковою ползою и въ экономіяхъ приращениемъ»⁹⁷.

⁸⁵ Там само. Арк. 85 і зв.: див. також: арк. 55 зв., 65.

⁸⁶ Там само. Арк. 100.

⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 6053, арк. 6; ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 117.

⁸⁸ Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Киевская старина. 1889. № 11. С. 445.

⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 229, оп. 1, спр. 115, арк. 125 зв. – 126.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Сенатский архив. СПб., 1907. Т. 12. С. 194.

⁹³ Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1894. Т. 17. С. 89.

⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3997, арк. 8.

⁹⁵ Там само. Спр. 4653, арк. 2.

⁹⁶ Там само. Арк. 1 зв., 2.

⁹⁷ Там само. Арк. 1 зв.

Коло обов'язків Чугуївця-асесора – служба комісаром в Прикордонній комісії з Кримом та організація розвідувальної роботи у Криму та ногайських ордах – були звичними для Чугуївця-військового писаря. Навіть коло шпигунів складали знайомі особи: один з головних інформаторів про «кримські обрачення», перекладач очаківського паші Юрій Григор'єв, якого «з похвалою» згадував Іван Чугуївець, десять років прожив у Січі⁹⁸. Упродовж двох років був запорожцем ханський перекладач Мегмет⁹⁹. Зв'язок з «приятелями» також підтримували запорожці: перекладач Андрій Костянтинов¹⁰⁰, колишній козак Канівського куреня Василь Рецетовий¹⁰¹, Павло Руденко, полтавський міщанин і козак Полтавського куреня¹⁰² тощо. Цікаво, чи знав Іван Чугуївець про те, що ханський перекладач Якуб Ага був російським «конфідентом»?¹⁰³. Останній у 1762 р. пропонував старшині Семенові Недзельському передати Війську Запорозькому від імені хана пропозицію перейти під кримську протекцію¹⁰⁴. Іван Чугуївець порекомендував кошовому Петрові Калнишевському приховати повідомлення Семена Недзельського від «простої вольниці» і «верноподданически» повідомити Київську губернську канцелярію про пропозицію Якуба Аги¹⁰⁵.

Колезький асесор Іван Чугуївець так і не позбувся писарської звички «прилагать советъ». Він не обмежувався участю у взаємному зарахуванні («розмінові») претензій між підданими двох імперій, а писав рапорти та реляції, в яких наполегливо переконував Колегію іноземних справ у необхідності вимагати від кримського хана відвести Єдичкульську орду на Кубань¹⁰⁶. Такою реляцією був і вже згаданий «Опис Запорозької Січі»¹⁰⁷. Єдичкульських ногайців Іван Афанасійович характеризував як «народъ почты дикой, упрямой и ничьго встидь не воображающий»¹⁰⁸. У третьому розділі, присвяченому претензіям запорожців до «татар», йдеться про спустошення запорозьких угідь винятково єдичкульськими ногайцями. Можливо, цей розділ писав не тільки колишній військовий писар, а й єдисанський мурза, адже хан Крим Герай у 1762 р. розпорядився відвести частину єдичкульських ногайців за Південний Буг, на

⁹⁸ Андриевский А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. – К., 1894. С. 5, 8–9, 15.

⁹⁹ Там само. С. 6.

¹⁰⁰ Андриевский А.А. Материалы... С. 94.

¹⁰¹ Андриевский А. Русские конфиденты... С. 8, 27–33, 37–39, 56–59.

¹⁰² Там само. – С. 35.

¹⁰³ Там само. С. 20–21, 23–24, 39, 41–47 та ін.; ЦДІАУК Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 52, 55, 71. Див. про нього також: Мурзакевич М.Н. Якуб-ага (Яков) Рудзевич // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1883. Т.13. – С. 254–259.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3996, арк. 2 зв.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 3.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 3997, арк. 5; спр. 4654, арк. 32.

¹⁰⁷ Див. журнал реєстрації реляцій Київської губернської канцелярії. ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 4 зв.: «Реляция по рескрипту о сочинении описания запорожским дачам, и сколько они от татар имеют убытков чрез опустошение лесов», № 35 від 13 листопада 1766 р.

¹⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 3997, арк. 5.

землі едисанців¹⁰⁹. Того самого року з Кубані переселено двадцять тисяч казанів едичкульських ногайців «на житье от горы Днепра по Молошным Водам»¹¹⁰. У будь-якому разі, ідею Івана Чугуївця в Колегії іноземних справ сприйняли як обстоювання не «высочайших», а винятково військових інтересів: «ассессор Чугуевец, бывшей сам в запорожской Съчи козаком ... производит в том недověрку, ибо очень легко статься может, что прежнѣе его тамъ житье и старинная привычка едва ли не могли заставить описывать с некоторымъ все увѣличиваніем»¹¹¹.

Вірогідно, з точки зору російських властей запорожці «колишніми» не бували. Наприклад, у проекті реформування Січі, складеному 1765 р., Карл Штофельн писав: «не менш того, чтоб примечал (*київський генерал-губернатор – авт.*) над бывшим запорожким войсковым писарем, что ныне ассесором Чугуевцем, чтоб не ушел и кореспонденции к предупреждению всего дела не имел бы»¹¹². За дванадцять років служби в Запорозькому Війську Іван Чугуївець досягнув вершини писарської кар'єри, натомість вісім років служби в Колегії іноземних справ не принесли йому щонайменшого кар'єрного просування. Останні згадки про нього на сторінках документів знаходимо під 1768–1769 рр., коли його залучали до переговорів про перехід ногайських орд в російське підданство¹¹³. З приватного життя Івана Чугуївця відомо, що він був одруженим з Ганною Пантелеймоною¹¹⁴. Наприкінці 1768 р. він надсилав вітання Петрові Калнишевському з містечка Шабельники: «мои домашние покорнеше вам, милостивцу, кланяются, і новорожденная моя дочь Варвара бьет челом»¹¹⁵. Помер Іван Чугуївець 5 лютого 1770 р. в Києві, поховали його у Києво-Пустинно-Миколаївському монастирі¹¹⁶.

У середині XVIII ст. Лука Яценко-Зеленський зі слів запорожців записав притчу, яка для сучасного читача звучить пафосно і наївно: «Хто приеде ... на славное наше Запорожье и в нем побуде три роки ... не вимусеє способу, який бы его вивез в Русь ... хто помешкає з намы один год, того чорт прибьє одним гвиздком; а коли хто поживе з намы ж два года, то его той же чорт прибьє гвиздками двома. И так дале идучи, и все то вниз, то вгору, а наопосле дойде до того, що всяк останетя ридным запорозцем до смерти»¹¹⁷. Цікаво, чи знав цю оповідку Іван Чугуївець, мурзинський син і колезький асесор, і що сказав би про силу чортових гвиздків цей слуга «хвостів», а не «голів», «велика людина малої історії»?

¹⁰⁹ Там само. Арк. 1 і зв.

¹¹⁰ Там само. Арк. 3.

¹¹¹ *Еварницький Д.* Источники... С. 1869.

¹¹² *Мільчев В.І., Князьков Ю. П.* Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 45.

¹¹³ *Андрієвський А.А.* Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1893. Кн. 7; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. док. К., 1970. С. 483; ЦДІАУК. Ф. 246, оп. 1, спр. 64, арк. 58 і зв.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 6227, арк. 1, 3.

¹¹⁵ Там само. Ф. 229, оп. 1, спр. 253, арк. 73.

¹¹⁶ Там само. Ф. 59, оп. 1, спр. 6227, арк. 1, 3.

¹¹⁷ *Еварницький Д.И.* Две поездки ... С. 99.